

วิเคราะห์ศิลปกรรม : สถาปัตยกรรม

วิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรมภาคตะวันออกเฉียงใต้มีประวัติและการพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในช่วงยุคต้นของประวัติศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 8-9 ลงมา ภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก เนื่องจากภาคตะวันออกเฉียงใต้เป็นภาคที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยที่ราบลุ่ม มีแม่น้ำลำคลองหล่อเลี้ยง ประการสำคัญสามารถติดต่อกับประเทศและบ้านเมืองภายนอกทางทะเลได้สะดวก เพราะฉะนั้นจากการศึกษาถึงพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐ ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้พบว่าช่วงปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้าสู่ยุคแรกเริ่มทางประวัติศาสตร์ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ สังคมมีพัฒนาการ มีการตั้งหลักแหล่งถาวร เป็นชุมชน หมู่บ้าน ตามที่ราบลุ่มของแม่น้ำ มีการติดต่อกับภายนอกทั้งทางบกและทางทะเล มีความสามารถในการถลุงโลหะและหล่อโลหะเพื่อสำริดและเหล็ก มาทำเป็นเครื่องประดับ เครื่องมือ เครื่องใช้ และอื่น ๆ นับเนื่องเป็นสังคมเกษตรกรรมที่แท้จริง โดยมีการปลูกข้าวเป็นอาหารหลัก บริเวณที่พบหนาแน่นจะอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกงมีช่วงเวลาของความเจริญตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 8-12 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 13-14 นับเป็นช่วงเวลาที่มีการค้าขายทางทะเลรุ่งเรือง ชุมชนภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนบนและภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนล่าง แถบจังหวัดจันทบุรี รับอารยธรรมทางพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูจากประเทศอินเดีย และแถบจังหวัดปราจีนบุรีรับจากศูนย์กลางความเจริญทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 สมัยรัตนโกสินทร์ ในช่วงเวลานี้มีการกวาดต้อนและการอพยพเข้ามาของชนต่างวัฒนธรรม รวมถึงลัทธิลัทธิอาณานิคมจากประเทศทางตะวันตก เริ่มเข้ามามีบทบาทในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนล่าง มีผลให้ช่วงเวลาระยะหลัง รูปแบบทางสถาปัตยกรรมมีการรับอิทธิพลตะวันตกเข้ามาผสมผสานในการก่อสร้างอาคารและพัฒนาอย่างต่อเนื่องจนเกิดการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบใหม่ขึ้นอย่างแพร่หลายมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2500

หลักฐานและข้อมูลจากการสำรวจสถาปัตยกรรมในภาคตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2500 ได้วิเคราะห์วิจัยและนำไปเทียบเคียงกับสถาปัตยกรรมต้นแบบที่ปรากฏในแหล่งต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองสำคัญ เมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองและ/หรือพิจารณาอิทธิพลที่สถาปัตยกรรมภาคตะวันออกเฉียงใต้ได้รับ หรือแม้แต่การช่อมบูรณะต่อเติมในชั้นหลัง ๆ สามารถสรุปลักษณะภาพรวมทางสถาปัตยกรรมภาคตะวันออกเฉียงใต้ ดังนี้คือ

1. อาคารทางศาสนา
2. อาคาร¹ และเรือน² ที่พักอาศัย
 - 2.1 ตำนกและที่ประทับ
 - 2.2 เรือนห้องถื่น
3. อาคารสาธารณะ
4. เรือนทางอาชีพ

อาคารทางศาสนา

อาคารทางศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะปรากฏอยู่ทั่วไปตามจังหวัดต่าง ๆ แต่ถ้าพิจารณาจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมถึงความเป็นต้นแบบและเอกลักษณ์ หรือคุณค่าทางการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรม ส่วนมากรูปแบบจะมีรูปลักษณะไปในแนวทางเดียวกันกับภาคกลาง หากจะมีส่วนที่แตกต่างกันออกไปบ้าง มีปรากฏอยู่ในลักษณะที่เป็นส่วนย่อยของสถาปัตยกรรมทางศาสนาในท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากอิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะหลั่งไหลมาจากศูนย์กลางคือ เมืองหลวง ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลนัก ประการสำคัญคือ มีเส้นทางคมนาคมที่สามารถติดต่อกันได้รวดเร็ว และค่อนข้างสะดวกสบายทั้งทางบกและทางน้ำ จะเป็นเสมือนสื่อที่สำคัญในการผสมผสานศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นกับศูนย์กลางให้เกิดความกลมกลืนจนแทบจะแยกออกจากกันให้ชัดเจนได้ยาก³ แต่ถ้าเขตของพื้นที่ของเมืองตั้งอยู่ห่างไกลตอนในของภาคหรือเป็นเมืองปิดเกือบสุดชายแดน อิทธิพลของศิลปะจากส่วนกลางไม่สามารถจะเข้ามาแปรเปลี่ยนรูปแบบของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นได้ อย่างไรก็ตามในส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาคารทางศาสนาของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากหลักฐานที่สำรวจพบสามารถวิจัยและจำแนกตามความเด่นชัดของรูปแบบและคตินิยมทางศาสนาได้ คือ

¹สิ่งปลูกสร้างด้วยวัสดุที่แข็งแรง เช่น อิฐ หิน ปูน เป็นต้น และเป็นสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่

²สิ่งปลูกสร้างด้วยวัสดุไม้ เป็นสิ่งก่อสร้างขนาดเล็ก

³สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, เรือนไทย, 2536.

อาคารทางศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ อาคารทางศาสนาฮินดูสำรวจพบมากที่จังหวัดสระแก้ว เขตชายแดนติดต่อกับประเทศกัมพูชา ได้แก่ อำเภอตาพระยา อำเภอโคกสูง อำเภอวัฒนานคร และ อำเภออรัญประเทศ มีสถาปัตยกรรมประเภท “ปราสาทหิน” อยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ มองเห็นเป็น รูปทรงและโครงสร้างส่วนใหญ่ เช่น ปราสาทเขาน้อยสิชมพู ปราสาทเมืองไผ่ ปราสาทสตึกก้อกรม ปราสาทเขาโล้น ปราสาทสระแจง เป็นต้น ปราสาทสตึกก้อกรม ตั้งอยู่หมู่ที่ 3 บ้านหนองเสม็ด อบต. โคกสูง กิ่งอำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 85 กิโลเมตร โบราณสถาน ประกอบด้วยองค์ปราสาท 3 หลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีคูน้ำล้อมรอบ มีกำแพง 2 ชั้น ชั้นนอก ทำด้วยศิลาแลง ชั้นในทำด้วยหินทราย ตัวปราสาทก่อสร้างด้วยหินทราย มีโคปุระหรือซุ้มประตูเหลือ อยู่เพียงด้านทิศตะวันออก และตะวันตก ภายในระเบียงคดมีบรรณาลัยก่อด้วยหินทราย 2 หลัง อยู่หน้า ปราสาทหลังกลางซึ่งเป็นปราสาทประธาน ปราสาทด้านซ้ายมือและปราสาทองค์ประธานอยู่ในสภาพ ปรักหักพัง ด้านนอกปราสาททางทิศตะวันออกมีสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม มีถนนปูด้วยหินจาก ตัวปราสาทไปจนถึงสระน้ำตลอดแนว มีการค้นพบศิลาจารึก 2 หลัก จารึกด้วยอักษรขอมโบราณเป็น ภาษาเขมรและสันสกฤต ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จากข้อความในหลักศิลา จารึกและลวดลายประดับที่ตัวปราสาทสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เพื่อใช้ ประดิษฐานรูปเคารพ และใช้ประกอบพิธีกรรมตามคติความเชื่อถือในลัทธิศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์

“ปราสาท” อาคารทางศาสนาฮินดูบางลักษณะจะตั้งอยู่บนยอดเขาเตี้ย และ/หรือเขาสูงตาม สภาพทางภูมิศาสตร์และคติความเชื่อของศาสนสถานแต่ละท้องถิ่น ยกตัวอย่างเช่น “ปราสาทเขาน้อย สิชมพู” อบต. คลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ตัวปราสาทหรือปราสาทจะตั้งอยู่บนยอด เขาเตี้ย ๆ สูงประมาณ 80 เมตร มีบันไดทางขึ้น 254 ขั้น ตัวปราสาทเป็นอาคารแบบก่ออิฐไม่สอปูน ประกอบด้วยปราสาท 2 องค์ มีปราสาทองค์กลางที่ยังคงสภาพเป็นองค์ปราสาท กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียน ไว้เป็นโบราณสถานแห่งชาติ พ.ศ.2478 จากหลักฐานมีการสำรวจพบทับหลังหินทราย 5 ชิ้น วิเคราะห์ ได้ว่าเป็นศิลปะเขมรแบบไพรกเบง 2 ชั้น แบบสมไบร์ไพรกุก 3 ชั้น สันนิษฐานว่าเป็นศาสนสถานใน ศาสนาฮินดู

อาคารทางศาสนาพุทธ ศาสนสถานของศาสนาพุทธในภาคตะวันออกของเขตชุมชนเมืองเขต เทศบาล และชุมชนนอกเมืองเขต อบต. จะมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมแตกต่างกันมาก ถ้าวิเคราะห์ รูปแบบของพุทธสถานในชุมชนเมืองเขตเทศบาลเมืองชลบุรี และเทศบาลเมืองจันทบุรี พบว่ารูปแบบ

อาคารทางศาสนาพุทธในเมืองจะมีขนาดใหญ่มีความประณีต สวยงามตามบรรทัดฐานและแบบคตินิยม จากเมืองหลวงที่มีประเพณีการสืบทอดเป็นแบบอย่างต่อกันมา รูปลักษณะจะมีรูปทรงโครงสร้างและการ ตกแต่งที่คล้ายคลึงกัน แต่วิเคราะห์ข้อมูลจากอาคารทางศาสนาพุทธนอกเขตเมืองหรือชนบทในเขต จังหวัดทั้ง 2 อีกครั้งจะพบว่า อาคารทางศาสนาพุทธจะมีขนาดเล็กลง รายละเอียดและการตกแต่งมีรูป ลักษณะความเป็นพื้นถิ่น มีความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น นอกจากนี้คตินิยมและ ความเชื่อของชนต่างเชื้อชาติและต่างวัฒนธรรมที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในท้องถิ่นของจังหวัดต่าง ๆ ได้มีบทบาทและอิทธิพลต่อการสร้างอาคารทางศาสนาพุทธให้เกิดรูปแบบที่หลากหลาย เกิดการผสม ผสานในความคิดความเชื่อระหว่างชนต่างวัฒนธรรม ปรากฏเป็นเอกลักษณ์ทางพุทธสถานของภาคตะวันออกเฉียง กลักษณะใหม่ ๆ เฉพาะของท้องถิ่น มีตัวอย่างอาคารทางศาสนาพุทธที่สำคัญคือ

พระอุโบสถวัดท่าแฉ้ง อปต. สนามไชย อำเภอ นายายอาม จังหวัดจันทบุรี เป็น พระอุโบสถขนาดเล็ก กว้างประมาณ 15 เมตร ยาวประมาณ 20 เมตร หลังคาพระอุโบสถมี 2 ส่วน คือ ส่วนหลังคาตอนบนและหลังคาลมตอนล่าง มีระดับความสูงไม่มากไล่ระดับลดชั้นตรงลงมา เป็น ลักษณะแบบหลังคาลม มีชายคายื่นออกมาจากตัวอาคารมาก ชุ่มประตูทางเข้ามี 2 ด้าน เป็นรูปแบบ ตะวันตกผสมกับแบบไทยด้านละ 2 บาน มีการปั้นปูนบริเวณกรอบประตูและชุ่มประตูเป็นคิ้วและ ลวดลายตกแต่ง บริเวณส่วนกลางชุ่มปั้นปูนเป็นรูปภาพธรรมชาติ กิ่งไม้ ดอกไม้ และนก ชุ่มประตู ทั้งหมดจะตกแต่งด้วยการระบายสีคราม สีเหลือง และสีน้ำตาล ทางเข้าประตู 2 ด้าน ทำเป็นช่องทาง ยกยกระดับมีเสารองรับ รูปพญานาคปูนปั้นลอยตัวและมีการตกแต่งด้วยสีแบบเดียวกับชุ่มประตู ปัจจุบัน ตั้งวางไว้ข้าง ๆ ทางเข้า ส่วนหน้าต่างของผนังด้านข้างทั้ง 2 ด้าน หน้าต่างกลางจะออกแบบปั้นปูนเป็น คิ้วและชุ่มทรงโค้งแบบตะวันตก มีรูปเจดีย์ขนาดเล็ก 2 องค์ ตกแต่งบริเวณส่วนของกรอบหน้าต่าง ตอนบน ชุ่มหน้าต่างตกแต่งด้วยสีชนิดเดียวกับประตู บริเวณส่วนของหน้าบันพระอุโบสถจะทำด้วยไม้ วางแบบแผ่นไม้ซ้อนกันเป็นรูปคล้ายรัศมีของแสงอาทิตย์ ส่วนตกแต่งหน้าบันคือช่อฟ้า ไบระกา และ หางหงส์ทำด้วยไม้ มีการออกแบบลวดลายที่สวยงามแตกต่างกันไปจากวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น หางหงส์จะทำเป็นรูปพญานาค ส่วนช่อฟ้าจะทำเป็นรูปลวดลายกนก ช่อนยกยกระดับมีขนาดลดหลั่นกัน ขึ้นไป มีความสวยงามแปลกตา ลักษณะรูปแบบพระอุโบสถแบบพื้นถิ่นทำนองเดียวกันนี้จะพบได้ใน จังหวัดต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น พระอุโบสถหลังเดิมวัดราชบัลลังค์ จังหวัดระยอง พระอุโบสถ หลังเดิมวัดเมืองกาย จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นต้น

พระอุโบสถวัดแก้วพิจิตร ตำบลบางบริบูรณ์ อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี สร้าง พ.ศ.2422 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย พ.ศ.2461 เจ้าพระยาอภัยภูเบศรเห็นว่าพระอุโบสถ หลังเดิมชำรุดทรุดโทรมมาก จึงได้รื้อและทำการก่อสร้างใหม่เป็นพระอุโบสถแบบก่ออิฐถือปูน ลักษณะ

รูปแบบสถาปัตยกรรมจะเป็นพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างไทย จีน ตะวันตก และเขมร มีองค์ประกอบตกแต่งทางสถาปัตยกรรมของศิลปะต่างวัฒนธรรมบนพื้นที่ของพระอุโบสถ คือ ชุ่มประคูด ชุ่มหน้าต่างทำเป็นลายก้านขดปูนปั้น ส่วนใต้ช่องหน้าต่างทำเป็นรูปเคียวรนาศ และรูปลิงแบกบานประคูด แสดงให้เห็นถึงลักษณะแบบไทยปรากฏอยู่ในพื้นที่ส่วนเหล่านี้ ส่วนศิลปะแบบจีนจะปรากฏเป็นรูป มังกรบริเวณบันได ซึ่งทอดยาวจากเฉลียงจนถึงพระอุโบสถ ส่วนศิลปะแบบตะวันตกจะแสดงความ โดดเด่นตรงหัวเสาของพระอุโบสถ ออกแบบปั้นปูนเป็นรูปใบผักกาดแบบศิลปะโครินเทียนผสมผสาน กับการตกแต่งรูปเทพพนมแบบไทย โดยมีมาลัยอุษะรูปผลไม้ตกแต่งต่อเนื่องระหว่างแนวเสาแต่ละต้น โดยรอบ ส่วนศิลปะแบบเขมรจะปรากฏในส่วนของชุ่มประคูดรอบพระอุโบสถทำเป็นแบบลายไม้ฉลุตรง ยอดชุ่มและลายประดับตกแต่งรูปหน้าสิงห์

ความงดงามและการผสมผสานทางศิลปะระหว่างชนชาติต่าง ๆ ไม่ใช่ปรากฏอยู่เฉพาะ ภายนอกพระอุโบสถเท่านั้น ภายในก็มีการออกแบบตกแต่งไม่แตกต่างกัน แม้ว่าพระอุโบสถวัดแก้ว พิจิตรหลังนี้จะได้รับแนวคิดมาจากประเทศกัมพูชาบ้างก็ตาม แต่ก็ได้มีการพัฒนารูปแบบของลักษณะ ไทยเข้าไปผสมผสานเกือบจะทุกส่วนขององค์ประกอบในพื้นที่พระอุโบสถทั้งส่วนใหญ่และส่วนย่อย เกิดลักษณะใหม่ที่แปลกตาของศาสนสถานแบบพื้นถิ่นเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

อาคารทางศาสนาพุทธแบบมหายานวัดจีนประชาสโมสรม (เล่งฮกยี่) อปต. บ้านใหม่ อำเภอ เมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นรูปแบบศาสนสถานแบบศิลปะจีนที่ปรากฏให้เห็น วัดแห่งนี้เดิมชื่อว่า “เล่งฮกยี่” ผู้สร้างคือ “หลวงจีนชกเฮ็ง” ศิษย์ของวัดมังกรกมลาวาส หรือ “วัดเล่งเน่ยยี่” จาก กรุงเทพมหานคร รูปแบบสถาปัตยกรรมจึงคล้ายคลึงกัน วัดเล่งฮกยี่ได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดจีนประชา- สโมสรมเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนเมืองแปดริ้ว แผ่นป้ายชื่อพระราชทาน ยังประดับเด่นเป็นสง่าในวัดจนกระทั่งทุกวันนี้¹ รูปแบบศาสนสถานวัดจีนประชาสโมสรมเป็นแบบอย่าง สถาปัตยกรรมจีนที่พบเห็นได้ทั่วไปจากศาลเจ้าและโรงเจที่สร้างขึ้นอย่างแพร่หลายในภาคตะวันออก โดยเฉพาะจังหวัดที่มีคนไทยเชื้อสายจีนอาศัยอยู่หนาแน่น ได้แก่ จังหวัดชลบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา และ จังหวัดจันทบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถาปัตยกรรมแบบไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ นั้เกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงรับแบบแผนการก่อสร้างอาคารแบบจีนมาใช้กับการก่อสร้างอาคาร ทางพุทธศาสนา เช่น อุโบสถ วิหาร โดยนำศิลปะแบบจีนมาประดิษฐ์ให้กลายเป็นแบบไทยที่สุกกลายเป็นแบบประจำรัชกาล² รูปแบบศาสนสถานแบบพระราชนิยมของพระองค์

¹จังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทราเมืองแห่งอนาคต. 2539. หน้า 99.

²น. ณ ปากน้ำ. ศิลปะจีนและคนจีนในไทย. 2530. หน้า 86.

ได้แพร่หลายมายังภาคตะวันออกเฉียงใต้ใน 3 จังหวัดที่กล่าวมาเป็นส่วนมาก มีศาสนสถานที่สำคัญคือ พระอุโบสถวัดอ่างศิลา วัดสวนตาล วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี และวัดไผ่ล้อม จังหวัดจันทบุรี

อาคารทางพุทธศาสนาแบบอิทธิพลจีน ได้แก่ โบสถ์ และวิหาร หลังคาซ้อนชั้นจะไม่มี หน้าบันแกะสลักไม้ แต่เป็นลวดปูนปั้น ศิลปะจีนโดยเฉพาะงานปูนปั้นได้มีโอกาสขึ้นไปประดับตกแต่ง หน้าบันสองซีกแบบศาลเจ้าของพระอุโบสถและวิหารทางพุทธศาสนาแบบไทย มีรูปปูนปั้นแสดง เรื่องราวของโชคหิน ไม้ดอก ไม้ใบ สัตว์อันหมายถึงอายุยืนและหมู่วิหคเหาะเหินไต่เดินไปตามกิ่งก้าน ของลำคั่นไม้อันคดเคี้ยว สร้างสรรค์หน้าบันแบบคตินิยมจีนในฝั่งสยาม โดยมีหน้าบันและซุ้มประตูของ พระอุโบสถหลังเดิมวัดป่าประดู่ จังหวัดระยอง เป็นหลักฐานเทียบเคียงได้ นอกจากนี้คตินิยมแบบศิลปะ จีนไปปรากฏรูปแบบในสถาปัตยกรรมประเภท “ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง” สิ่งสำคัญคู่บ้านคู่เมืองและ ศูนย์รวมจิตใจของประชาชนชาวตราด เป็นรูปแบบอาคารแบบจีนเช่นเดียวกับวัดจีนทั่วไป มีองค์ประกอบ ของอาคาร 3 ส่วน คือ อาคารเสาหลักเมือง ศาลเจ้าพ่อและศาลเจ้าบึงเต้ากง มีความเชื่อว่าการตั้งเสาหลักเมือง จังหวัดตราด สร้างขึ้นพร้อมกับวัดโยธานิมิตรในบริเวณใกล้เคียงกัน สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ เดินทาง มาจังหวัดตราดเพื่อรวบรวมไพร่พลประมาณ พ.ศ.2309-2310 ซึ่งเรื่องเล่าและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของ ภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนล่างจะมีเรื่องราวและเหตุการณ์เกี่ยวข้องกันกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอยู่เสมอ

อาคารและเรือนที่พักอาศัย

อาคารและเรือนที่พักอาศัยในภาคตะวันออกเฉียงใต้จากการสำรวจพบว่าอาคารและ/หรือเรือนที่สร้างขึ้น ในเขตเมืองหรือชุมชนที่มีความเจริญกับอาคารและ/หรือเรือนที่สร้างขึ้นในท้องถิ่นหรือชุมชนนอกเขต เมืองจะมีความแตกต่างกันมาก โดยเฉพาะเรือนพื้นดินนอกเมืองของชาวบ้าน มีลักษณะแปรเปลี่ยนไป ตามลักษณะของวัฒนธรรม สภาพแวดล้อม และดินฟ้าอากาศที่ต่างกัน รูปแบบเรือนพื้นดินสามารถ ดัดแปลงแก้ไข หรือปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ที่ต่างไปจากสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรม เดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่พักอาศัยของชนชาติต่างวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงใต้ เช่น จีน ลาว เขมร แยก เป็นต้น ส่วนอาคารและเรือนที่พักอาศัยในเขตเมือง จะมีการเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบและโครงสร้างมาก ประการสำคัญคือ อาคารประเภทนี้มักจะรับหรือเลียนแบบรูปแบบบรรทัดฐานและรูปแบบความนิยมจาก เมืองหลวง ทั้งลักษณะแบบไทยและแบบตะวันตกมากกว่าชุมชนนอกเขตเมือง สำคัญที่สุดคือชุมชน เมืองเป็นศูนย์กลางของความเจริญทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม มีการคมนาคมติดต่อได้สะดวก

การพัฒนาอาคารและเรือนที่พักอาศัยมักจะเริ่มต้นขึ้นจากศูนย์กลางของเมืองก่อน และขยายเป็นต้นแบบ
 ต่อให้กับท้องถิ่นใกล้เคียงสืบทอดต่อเนื่องกันไป โดยสามารถวิเคราะห์และแบ่งรูปแบบอาคารและ
 เรือนที่พักอาศัยตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้คือ

1. ตำนานและที่ประทับ

1.1 ตึกมหาราชและตึกราชินี รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2411
 ประเทศไทยเปิดให้มีการค้าขายกับต่างประเทศทางตะวันตกมากขึ้น มีการว่าจ้างชาวต่างประเทศให้
 เดินทางเข้ามาทำงานในเมืองไทยและจากการเปิดประเทศติดต่อกับต่างประเทศอย่างกว้างขวางมีผลให้
 ภาคตะวันออกเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะจังหวัดชลบุรี เพราะเป็น
 ที่พักจอดเรือที่ไปมาค้าขายกับประเทศไทย นอกจากนั้นจังหวัดชลบุรียังเป็นเมืองชายทะเลตั้งอยู่ไม่ห่าง
 ไกลจากกรุงเทพฯ มีอากาศดี การเดินทางสะดวก ชลบุรีจึงเป็นที่พักผ่อนตากอากาศและพักผ่อนจากการ
 เจ็บป่วยทั้งของชาวต่างประเทศและชนชั้นสูงของไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จ
 ประพาสและประทับค้างแรมที่อ่างศิลาหลายครั้งด้วย โปรดว่ามีอากาศดี แต่ถึงแม้จะเคยเสด็จมาประทับ
 ค้างแรมหลายครั้งก็ได้ทรงสร้างวังที่ประทับโปรดเกล้าฯ ให้สร้างแต่เพียงพลับพลาเล็ก ๆ หลังเดียว
 เวลาประทับค้างแรมจะประทับค้างแรมในเรือพระที่นั่ง ต่อมาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อ
 ครั้งยังดำรงยศเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหกลาโหมได้สร้างตึกไว้เป็นที่พักผ่อนของคนป่วยหลังหนึ่ง
 (หลังใหญ่) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้าคุณกรมท่า) สร้างอีกหลังหนึ่ง (หลังเล็ก) ตึกดังกล่าวนี้ชาว
 ต่างประเทศได้ไปพักอาศัยอยู่เสมอ เรียกกันในสมัยนั้นว่า “อาศรัยสถาน” ตึกทั้งสองหลังนี้สมเด็จพระ
 พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะ
 ปฏิสังขรณ์เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 และพระราชทานนามตึกหลังใหญ่ว่า “ตึกมหาราช” ตึกหลังเล็กว่า “ตึกราชินี” และให้เป็น “อาศรัยสถาน”
 สืบมา ซึ่งในปี พ.ศ.2449 เจ้าจอมदारาร์ศมี เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มา
 ประทับรักษาพระองค์อยู่ที่อ่างศิลา และได้อุทิศพระราชทรัพย์สร้างบ่อกักเก็บน้ำฝนไว้สำหรับชาวอ่างศิลา
 ได้ใช้เพิ่มขึ้นอีกด้วย

รูปแบบสถาปัตยกรรมตึก “มหาราช” เป็นแบบอย่างที่เรียกว่า “อิทธิพลทางตะวันตก
 แบบเมืองจีน” มีลักษณะรูปแบบที่เด่นของอาคารคือ มีลักษณะอาคารแบบเมืองจีน เป็นอาคารก่ออิฐถือ
 ปูน 2 ชั้น หลังคาทรงปั้นหยาเอียงลาดมาด้านหน้า ไม่มีชายคาขึ้นจากผนังโดยรอบ

ไม่มีกันสาดบังแดดฝนให้กับหน้าต่าง มีซุ้มโค้งครึ่งวงกลมตรงชั้นล่างส่วนหน้ามุข และมีบันไดทางขึ้นแยกเป็น 2 ทางขึ้นสู่มุขตรงกลางอาคาร ส่วนรูปแบบสถาปัตยกรรมคือ “ราชินี” เป็นรูปแบบที่นิยมกันในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น มีส่วนที่เป็นระเบียงติดกับพื้นดินรองรับส่วนหน้าของอาคารที่สัมพันธ์กับพื้นที่ดินที่เอียงลาด และหันหน้าอาคารส่วนหน้าออกไปสู่ทะเล และเป็นอาคารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกแบบเมืองขึ้นเช่นเดียวกัน ตึกมหาราช และตึกราชินีตั้งอยู่ที่ตำบลอ่างศิลา อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี และปัจจุบันอาคารทั้งสองได้รับงบประมาณจากกระทรวงศึกษาธิการ พัฒนาอาคารเป็นพิพิธภัณฑ์เฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษามหาราช

1.2 พระจุฬาราชฐาน อดต. ท่าเทววงษ์ อำเภอเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี เป็นตำแหน่งที่ประทับตากอากาศและเรือที่พักอาศัยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่บนเกาะสีชังกลางทะเลพระจุฬาราชฐานสร้างขึ้นใน พ.ศ.2431 โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างตึกขึ้นที่เกาะสีชัง 3 หลัง เพื่อใช้เป็นที่พักของผู้ป่วยเมื่อสร้างเสร็จแล้ว ได้พระราชทานนามตึกทั้ง 3 หลัง ตามพระนามของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวี และพระอรรคชายาเธอ ผู้ทรงบริจาคทรัพย์จัดซื้อเครื่องเรือนตกแต่งตึกทั้ง 3 หลัง ตามลำดับดังนี้คือ “ตึกวัฒนา” “ตึกผ่องศรี” และ “ตึกอภิรมย์” รูปแบบสถาปัตยกรรมของตำแหน่งทั้ง 3 หลัง ที่เป็นกลุ่มอาคารมีหลักฐานหลงเหลืออยู่ในสภาพสมบูรณ์ จัดว่าเป็นตัวแทนของรูปแบบสถาปัตยกรรมรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจังหวัดชลบุรี โดยมีรายละเอียดคือ

1.2.1 ตึกวัฒนา เป็นอาคารแบบ 2 ชั้น รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหน้ามีเฉลียงตรงกันทั้งชั้นล่างและชั้นบน ด้านในอาคารเป็นห้องและมีบันไดไม้ทางขึ้นไปสู่ชั้นบน หลังคาทรงปั้นหยา มุงด้วยกระเบื้องเคลือบเคล้า ระเบียงชั้นบนเป็นเสาไม้รับหลังคา ชั้นล่างเป็นเสาก่ออิฐถือปูน หน้าต่างชั้นล่างเป็นบานไม้ลูกฟัก ชั้นบนเป็นบานเกล็ดไม้ ประตูทางเข้าด้านหน้าเน้นด้วยช่องลมเป็นรูปโค้ง จากรูปแบบสถาปัตยกรรม “ตึกวัฒนา” ถ้าพิจารณา “คุณค่า” ของความงามจะพบว่าตึกหลังนี้มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก มีรูปทรงและโครงสร้างของอาคารขนาดกะทัดรัด สมประโยชน์กับการใช้งานในช่วงเวลานั้น มีความเรียบง่ายและมีการตกแต่งอาคารน้อย แต่เน้นที่การออกแบบและการวางลวดลายสลักของลูกกรงไม้ที่เฉลียงชั้นบนให้ดูแปลกตา รวมถึงการเล่นสีบนพื้นหลังคาทรงปั้นหยาสีส้มแดงที่กลมกลืนไปกับผนังสีเหลืองอ่อนของตัวอาคาร

1.2.2 ตึกฟองศรี เป็นอาคารแบบชั้นเดียวรูปทรงกลม ตัวอาคารและส่วนฐานก่ออิฐถือปูน ยกพื้นไม้สูงประมาณ 0.90 เมตร ส่วนใต้ถุนอาคารเทคอนกรีตปิดเป็นแนวเฉียงโดยรอบ มีบันไดทางขึ้น 2 ทาง แม่น้ำโคไม้มี 4 ชั้น มีเฉลียงพื้นไม้โดยรอบกว้าง 2 เมตร และลูกกรงไม้สูงประมาณ 1.1 เมตร มีประตูไม้ทั้งหมด 9 ประตู แบ่งเปิดเป็นตอนบนและตอนล่างได้ เพดานไม้ทำช่องระบายอากาศ ตรงกึ่งกลางเพดานทำเป็นรูปกลีบดอกไม้ และวางแนวเพดานไม้เป็นรูปวงแหวนโดยรอบอย่างสวยงาม ความน่าสนใจของตึกฟองศรีพิจารณาคุณค่าความงามทางโครงสร้างของสถาปัตยกรรมจะขึ้นอยู่กับการออกแบบผังรูปทรงกลม และต้นเสาที่เรียงรายรองรับโครงสร้างหลังคาที่เอียงสอรับไปสู่ระดับยกชั้นของโครงสร้างหลังคาโดมกลมเล็กตอนบนซึ่งวนเป็นแนวรับไปกับหลังคาหลักใหญ่ ส่วนล่างเกิดภาพความกลมกลืนและความงดงามของภายนอก รวมถึงความงดงามในส่วนภายในของพื้นที่เพดานตึกฟองศรีด้วย

1.2.3 ตึกอภิรมย์ เป็นอาคารแบบชั้นเดียว หน้าออกสู่ทะเลทิศตะวันออก ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวขนานไปกับเรือนครัวและห้องน้ำที่ตั้งอยู่ทางด้านหลัง หลังคาทำเป็นทรงปั้นหยา มุงกระเบื้องเคลือบดำ ก่ออิฐถือปูน ตัวเรือนใหญ่ก่ออิฐถือปูนกว้าง 6.00 เมตร ยาว 22.50 เมตร ยกพื้นสูงประมาณ 1.00 เมตร ภายในแบ่งเป็นห้องใหญ่กลางอาคาร 1 ห้อง ขนาด 4.00 x 6.00 เมตร และสองปีกของอาคารซอยเป็นห้องเล็กปีกละ 2 ห้อง ลักษณะเด่นของตึกอภิรมย์จะอยู่ที่การวางผังและความงามของหลังคาทรงปั้นหยา ซึ่งเป็นที่นิยมกันมากในช่วงเวลานั้น ความเด่นอีกประการ คือ การยกพื้นอาคารให้สูงและตกแต่งลายลูกบัวเป็นเส้นรองรับตามแนวยาวของพื้น ตัดกับแนวเส้นตั้งและเส้นนอนของการวางจังหวะเส้นลูกกรง

1.3 ตำนานกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา ปัจจุบันคือจวนผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นสถาปัตยกรรมสำคัญทางประวัติศาสตร์ และศิลปวัฒนธรรมเทียบเคียงได้กับศาลากลางจังหวัดหลังเก่า หรือศาลากลางรัฐบาลมณฑลปราจีน ที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกงบริเวณตลาดในเมืองของจังหวัดฉะเชิงเทรา ความสำคัญทางประวัติศาสตร์อีกประการหนึ่ง และเป็นความภูมิใจอย่างยิ่งของชาวเมืองฉะเชิงเทราคือ “ตำนานกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์” เคยเป็นที่ประทับพักแรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวที่เสด็จประพาสจังหวัดฉะเชิงเทราถึง 2 ครั้ง พระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์ท่านซึ่งได้พระราชทานไว้ตั้งแต่เสด็จประทับครั้งแรกพร้อมลายพระหัตถ์มีความว่า “ให้ไว้สำหรับเรือนเทศาภิบาลมณฑลปราจีน (เมืองฉะเชิงเทรา) เป็นที่ระลึกในการที่ได้มาอยู่ในที่นี้มีความสุขสบายมาก ตั้งแต่วันที่ 24 ถึงวันที่ 29 มกราคม รศ.126”

(พ.ศ.2450) ปัจจุบันพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังติดตั้งอยู่คู่ตำหนักนี้ และตำหนักกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ยังใช้เป็นที่ประทับและทรงงานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ยามเสด็จเยือนจังหวัดฉะเชิงเทรา

รูปแบบสถาปัตยกรรมของตำหนักกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์เป็นอาคารแบบ 2 ชั้น ครึ่งตึกครึ่งไม้ มีอิทธิพลรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก อาคารชั้นล่างเป็นคอก่ออิฐถือปูน อาคารชั้นบนเป็นไม้สัก หลังคาเป็นทรงปั้นหยา มุงด้วยกระเบื้อง อาคารชั้นบนจะทำผนังอาคารและหน้าต่าง โดยรอบเป็นบานเกล็ดแสดงออกถึงสถาปัตยกรรมเมืองร้อนอย่างชัดเจน ส่วนชั้นล่างจะหันหน้าตำหนัก ส่วนของมุขด้านหน้าออกไปสู่แม่น้ำบางปะกง และเปิดโล่ง ส่วนชั้นล่างตรงบริเวณส่วนมุขด้านหน้า เชื่อมต่อไปด้านข้างเฉลียง ทำเป็นลูกกรงไม้เตี้ย ๆ กันเป็นแนวโปร่ง ๆ ส่วนผนังตำหนักชั้นล่างจะทำหน้าต่างด้านละ 2 ช่อง ผนังขอบหน้าต่างตอนบนมีการประดับตกแต่งด้วยไม้แกะสลักกลุลาย เป็นช่องระบายลมและมีกันสาดคลุมอยู่เหนือหน้าต่างอีกชั้นหนึ่ง มีคกแต่งลวดลายสลักกลุลายตรงคิ้วเชิงชายของกันสาด ส่วนของผนังตำหนักส่วนใหญ่จะทาสีเขียวอ่อน และสีเทาตัดขอบผนังตอนล่างโดยรอบเพื่อเน้นตัวตำหนักให้ดูเด่นขึ้น

1.4 วังสวนบ้านแก้ว อบต. ท่าช้าง อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี ปัจจุบันเป็นศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดจันทบุรี ตั้งอยู่ภายในสถาบันราชภัฏรำไพพรรณี สร้างขึ้น พ.ศ.2496 บนเนื้อที่ 687 ไร่ มีอาคารสำคัญ 3 หลัง คือ เรือนเทา เรือนแดง และเรือนเขียว ในอดีตเรือนเทาเคยใช้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระราชินีในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอาคาร 2 ชั้น สร้างด้วยไม้สักทอง ครึ่งตึกครึ่งไม้ แบบยุโรป รูปแบบของอาคาร “เรือนเทา” ออกแบบให้ตัวอาคารวางเป็นแนวยาวตามนอนต่อเนื่องไปกับพื้นที่ใช้สอยภายในอาคารแต่ละห้อง ตั้งแต่ห้องประทับ ห้องครัว ห้องรับรองแขก ส่วนทางเข้า ห้องอาหาร และห้องเฝ้ารับงานของข้าราชการ ออกแบบพื้นที่หลังคาให้ยกจั่วเอียงลาดต่ำซ้อนกัน 2 ชั้น มุงด้วยกระเบื้อง ส่วนทางเข้าอาคารจะวางแนววางกับตัวอาคารหลัก ยกจั่วซ้อนกัน 2 ชั้น และตรงส่วนทางเข้าด้านหน้าจะเปิดโล่งมีเสารองรับส่วนหลังคา 2 ด้าน และเสามีขนาดใหญ่เพื่อเน้นจุดเด่นตรงพื้นที่นี้ ลักษณะพิเศษของตำหนักเรือนเทาอีกประการหนึ่งคือ จะออกแบบปล่องควันไฟจากภายในตัวอาคารตรงไปสู่ส่วนตอนบนของหลังคา เป็นลักษณะรูปแบบจากยุโรปที่ผู้มีฐานะนิยมนำมาใช้ในเมืองไทย อาคารที่พักของข้าราชการมหาวิทยาลัยบูรพา (หอชายโสดเค็ม) จังหวัดชลบุรียังปรากฏหลักฐานแบบเดียวกับที่เรือนเทาให้เห็นได้ และสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน

ความเด่นพิเศษของเรือนเทาที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี คือ ภูมิสถาปัตยกรรมและธรรมชาติแวดล้อม ได้รับการออกแบบและวางตำแหน่งพื้นที่ส่วนต่างๆ อย่างเหมาะสม เช่น การจัดสวน แนวทางเดิน สระน้ำ เป็นต้น สอดคล้องกับความสนพระทัยส่วนพระองค์ของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีที่ทรงสนพระทัยกับการปลูกต้นไม้และธรรมชาติที่ร่มรื่น เหตุผลดังกล่าวจึงสรรสร้างให้ “วังสวนบ้านแก้ว” คูโคคเด่นสวยงามทั้งธรรมชาติและสถาปัตยกรรม

2. เรือนท้องถิ่น สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น (vernacular architecture) หรือเรือนท้องถิ่น หมายถึงรูปแบบของเรือนชาวบ้านสร้างขึ้นในแต่ละท้องถิ่น และเน้นเฉพาะเรือนที่พักอาศัย มีลักษณะแปรเปลี่ยนไปตามลักษณะของวัฒนธรรม สภาพแวดล้อมและดินฟ้าอากาศที่ต่างกัน ซึ่งแต่เดิมเรือนพักอาศัยของชาวบ้านมักไม่ได้รับการเอาใจใส่และศึกษากันอย่างกว้างขวางในสถาบันการศึกษา ทั้งยังไม่จัดเข้าเป็นงานสถาปัตยกรรม เพราะอาคารที่จะจัดเข้าเป็นงานสถาปัตยกรรมนั้น อาคารจะต้องมีคุณค่าทางศิลปะถึงขั้นเป็น “แม่ศิลปะ” (great mother art) ด้วยว่าประมวลเอาทัศนศิลป์หลายแขนงเข้ามาผนวกกับอาคารให้มีคุณค่าทางความงาม ก่อให้เกิดความหรูหรา มั่งคั่ง อันเป็นงานประเพณียิ่งใหญ่ (master work)¹ แต่ในช่วงระยะหลังนักวิชาการทางสถาปัตยกรรมทั้งภายในและต่างประเทศต่างให้การยอมรับเรือนท้องถิ่นมากขึ้น พิพิธภัณฑสถานศิลปะสมัยใหม่ที่กรุงนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา ภายหลังให้ความสำคัญแก่อาคารพื้นถิ่นถึงกับยกระดับให้เป็น “สถาปัตยกรรมที่ปราศจากสถาปนิก (architecture without architects) การประเมินคุณค่าความงามทางสถาปัตยกรรม แม้ว่าการจัดองค์ประกอบทางศิลปะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจะไม่ปรากฏชัด แต่สิ่งที่ผู้ศึกษาจะพบคือ “หลักองค์ประกอบของชาวบ้าน” ที่มีสำนึกและประสบการณ์อีกมิติหนึ่ง และเป็น การสร้างสำนึกที่จะเข้าถึงความงามระดับชาวบ้าน มีศักยภาพทางความงามต่างไปจากเกณฑ์ตามมาตรฐาน ส่วนกลางที่วางกรอบไว้ ขณะเดียวกันจะทำให้การศึกษาได้ค้นพบว่า “ความงามระดับชาวบ้านเป็นอย่างไร”

เรือนท้องถิ่นในชุมชนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากการสำรวจจะพบหลักฐานเรือนท้องถิ่นปรากฏเหลืออยู่ในกลุ่มที่เป็นชุมชนดั้งเดิมของท้องถิ่นเป็นส่วนมาก และชุมชนนั้น ได้มีผู้อยู่อาศัยสืบทอดกันมาเป็นเวลานาน จากการสำรวจและวิเคราะห์นอกเมือง เรือนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่าเป็นเรือนแบบเก่า

¹ วิวัฒน์ เตมียพันธ์. “แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง เอกลักษณ์สถาปัตยกรรมไทยแก่สถาปนิกในการออกแบบทางราชการและอาคารสาธารณะฯ. 2538. ไม่ปรากฏเลขหน้า.

แต่ละหลังตั้งอยู่ในชุมชนต่าง ๆ เป็นเรือนที่เหลื่อสี่ทอคมมาตั้งแต่บรรพบุรุษประมาณ 50-60 ปีขึ้นไปเป็น
 อย่างน้อย และเรือนที่ปรากฏดังกล่าว ส่วนใหญ่มีรูปแบบของเรือนท้องถิ่นคล้ายคลึงกับเรือนไทยใน
 ภาคกลาง แต่จะมีองค์ประกอบของตัวเรือนแตกต่างกันไปบ้างตามสภาพของท้องถิ่น สิ่งแวดล้อม และ
 วัฒนธรรมของบางพื้นที่โดยสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

1.1 เรือนท้องถิ่นในเขตเมือง เรือนที่พักอาศัยประเภทนี้เป็นเรือนปลูกสร้างในย่านที่มี
 ความเจริญ การคมนาคมสะดวกสบาย และส่วนใหญ่เจ้าของเรือนจะเป็นคหบดีหรือผู้มีฐานะดีในชุมชน
 นั้น ๆ จากหลักฐานพบว่าบ้านผู้มีฐานะดีในช่วงเวลานั้น จะรับอิทธิพลทางแนวคิด แบบอย่างและ
 บรรทัดฐานในการสร้างเรือนมาจากส่วนกลาง แต่หลัง พ.ศ.2475 เรือนของชุมชนในเขตเมืองจะรับ
 แนวคิดและบรรทัดฐานตามแบบอย่างอาคารจากตะวันตก ทั้งด้านรูปทรงภายนอกและการจัดเนื้อที่
 ใช้สอยภายใน เช่น เรือนพักอาศัยในเขตอำเภอเมือง อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เขตอำเภอเมือง
 จังหวัดฉะเชิงเทรา เขตอำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น

เรือนท้องถิ่นในเขตเมือง บ้านเลขที่ 187 ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง จังหวัด
 ฉะเชิงเทรา เป็นรูปแบบเรือนไทยท้องถิ่นแบบชั้นเดียว 2 หลังคู่กัน ยกพื้นเรือนสูงประมาณ 3 เมตร มี
 “ชาน” เป็นตัวเชื่อมเรือนทั้งสองหลัง และทำเป็นลูกกรงกันเป็นแนวตั้งโปร่ง ๆ ของส่วนหัวและท้ายชาน
 หลังคาเรือนจะทำเป็นจั่วไม่ยกสูงเอียงลาดรับกับหลังคา กันสาดโดยรอบ บริเวณจั่วจะแกะสลักฉลุเป็น
 ลวดลายมีตั้งไม้เป็นตัวกั้นกลางแบ่งลายทั้งสอง ชายคาติดคิ้วฉลุลายกนกโดยรอบตัวเรือน ฝาเรือนเป็น
 ลักษณะแบบฝาปะกน มีหน้าต่างเรือนด้านละ 2 ช่อง และขอบหน้าต่างด้านล่างจะทำเป็นลายนไม้แกะ
 สลักฉลุลายอย่างสวยงาม วิเคราะห์ตัวเรือนทั้งสองน่าจะสร้างขึ้นไม่พร้อมกัน เรือนใหญ่จะมีรูปแบบทาง
 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่น่าศึกษา เช่น สัดส่วน การตกแต่ง ความเป็นแบบอย่างเฉพาะถิ่น เป็นต้น แต่
 ความยากลำบากของการศึกษาเรือนพื้นถิ่นจะขึ้นอยู่กับความเข้าใจกับลักษณะความเป็นรูปลักษณ
 เดิมของอาคารหรือเรือนพื้นถิ่นแต่ละหลัง เพราะหลักฐานของเรือนที่ปรากฏจริงในช่วงเวลานั้นอาจจะ
 เกิดจากการปรับปรุง ต่อเติมจนบดบังรูปลักษณะเดิมไปได้ ผู้ศึกษาจะต้องวิเคราะห์ว่าอะไรคือของเดิม
 อะไรคือของที่ทำขึ้นใหม่เพื่อให้การวินิจฉัยรูปแบบเรือนพื้นถิ่นสมบูรณ์มากที่สุด

เรือนท้องถิ่นในเขตเมืองภาคตะวันออก ลักษณะทั่วไปของเรือนมีรูปแบบคล้ายกับ
 เรือนไทยภาคกลางประเภทเรือนเครื่องสับ ลักษณะเด่นของเรือนลักษณะนี้คือ ปลูกสร้างด้วยไม้จริง
 หรือที่เรียกกันว่า “เรือนฝากระดาน” แต่เรือนท้องถิ่นแถบตะวันออกจะค้อยทางด้านฝีมือ ความประณีต
 และขนาดสัดส่วนของตัวเรือน ถ้าเปรียบเทียบกับเรือนไทยต้นแบบจากภาคกลาง มีเรือนท้องถิ่นของ
 ภาคตะวันออกบางกลุ่มที่อยู่ถัดจากชายฝั่งทะเลเข้ามาตั้งแต่เขตตำบลบางปลาสร้อยลงมาทางใต้ถึงตำบล
 แสนสุข จังหวัดชลบุรี ในพื้นที่บริเวณนี้จากการสำรวจพบว่ามีกลุ่มรูปแบบเรือนท้องถิ่นในเขตเมือง

นิยมปลูกสร้างเรือนแบบใต้ถุนเตี้ย ยกกระดานจากพื้นดินสูงประมาณ 1.50 เมตร ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดความมั่นคงในยามที่มีลมแรงหรือมีพายุที่พัดจากทะเลเข้าสู่ฝั่ง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการปรับรูปแบบให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของทำเลที่ปลูกเรือน¹ หลักฐานของเรือนท้องถิ่นกลุ่มนี้พบได้ที่บริเวณหลังตลาดหนองมน และริมถนนสุขุมวิท ตำบลแสนสุข จังหวัดชลบุรี (ปัจจุบันเหลือน้อยมาก) มีรูปแบบเรือนที่เด่นคือ เป็นเรือนท้องถิ่นแบบชั้นเดียว หลังคาจั่วทรงสูง มีชานเรือนและใต้ถุนไม่สูง ฝาผนังเป็นฝาปะกน หลังคามุงจาก ส่วนของชานและตัวเรือนจะเปิดโล่งต่อเนื่องกันขึ้นเฉพาะส่วนของห้องนอน รูปแบบเรือนมีความเรียบง่ายไม่นิยมตกแต่งมาก

เรือนท้องถิ่นในเขตเมือง เลขที่ 38 หมู่ 2 ตำบลหนองข้างคอก อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เป็นกลุ่มเรือนท้องถิ่นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเอกลักษณ์น่าสนใจมาก ลักษณะสำคัญคือ เป็นเรือนทรงไทย 2 หลังปลูกขึ้นเชื่อมต่อกัน รูปแบบของเรือนมีแบบ 2 ชั้นและชั้นเดียว สร้างด้วยไม้จริง ทั้งสองหลัง จากการวิจัยพบว่ารูปแบบเรือนแบบชั้นเดียวสร้างขึ้นก่อนประมาณรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวเรือนจะเป็นลักษณะแบบทรงไทย หลังคาจั่วทรงสูง มีต่อชายคาด้านทิศตะวันตกยื่นยาวออกมาประมาณเกือบสองช่วงเสา โดยมีเสารองรับส่วนของชายคาที่ยื่นต่อออกไปเป็นช่วง ๆ พื้นที่ส่วนนี้จึงโล่งโดยตลอด ใช้เป็นที่เก็บเกี่ยวและสิ่งของทางการเกษตรต่าง ๆ พื้นเรือนยกสูงประมาณ 1 เมตร หลังคามุงด้วยสังกะสี ฝาเรือนด้านสกัดภายนอกเป็นแบบฝาปะกน มีหน้าต่าง 2 บาน และฝาเรือนด้านในจะทำเป็นแบบฝาไม้กระดานซ้อนกันไปตามแนวยาว และมีหน้าต่างเลื่อนโดยตลอด รูปแบบเรือนท้องถิ่นเลขที่ 38 หมู่ 2 มีความเรียบง่าย ไม่มีการตกแต่งในส่วนประกอบมากแบบเรือนไทยภาคกลาง ลักษณะรูปแบบเรือนท้องถิ่นหลังนี้จะคล้ายกับเรือนท้องถิ่นที่ปลูกสร้างทั่วไปในเขตจังหวัดชลบุรีในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนเรือนแบบ 2 ชั้น ปลูกขึ้นภายหลังเมื่อประมาณ 60-70 ปีที่ผ่านมา รูปแบบเรือนท้องถิ่น 2 ชั้นลักษณะนี้ ไม่ปรากฏพบจากการสำรวจ เป็นเรือนที่มีลักษณะเด่นแตกต่างไปจากเรือนทั่วไปในระยะเดียวกัน โดยเฉพาะส่วนของตัวเรือนชั้นสองจะทำเป็นระเบียงอยู่ด้านนอกตามแนวยาวและด้านสกัดทางทิศใต้

¹สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. เรือนไทย. 2536. หน้า 165.

²เดิมจะมุงด้วยหลังคาจากแบบเดียวกับเรือนไทยท้องถิ่นที่บริเวณตลาดหนองมน ชลบุรี

เรือนท้อถิ่นที่พักอาศัยในเขตเมืองที่นำสนใจอีกรูปแบบหนึ่งคือ เรือนท้อถิ่น
ปลูกสร้างในช่วงสมัยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ของพวกคหบดีที่แสดงให้เห็นถึง
ลักษณะของเรือนแบบนิยมในช่วงยุคประชาธิปไตย เช่น อาคารเรือนไม้ 2 ชั้น หรือเรือนครึ่งตึกครึ่งไม้
มีองค์ประกอบที่สำคัญของเรือนท้อถิ่นในเขตเมืองคือ ประการแรก ส่วนหลังคาจะทำเป็นทรงปั้นหย่า
ทรงมนิลาต์ค่อมหรือเป็นการผสมผสานหลายลักษณะ มีชายคาขนาดเล็กเหนือหน้าต่าง มุงหลังคาด้วย
กระเบื้องว่าวหรือกระเบื้องลอน มักมีชายคายื่นออกจากผนังระหว่างชั้นล่างและชั้นบน ประการสอง ส่วน
ประตูจะทำเป็นบานเฟี้ยมหรือบานคู่ ประการสาม หน้าต่างจะมี 2 บานคู่ เป็นแบบเปิดออกจากภายในหรือ
แบบบานกระทุ้ง ตัวบานหน้าต่างเป็นแบบบานลูกฟักและบานเกล็ดไม้ นอกจากนี้บานหน้าต่างบางแห่งจะ
มีลักษณะเป็นบานยาวจากพื้นจรดเพดาน และแบ่งกันกันตกด้วยลูกกรงในช่วงพื้นตอนล่าง ประการสี่
ช่องระบายอากาศใต้จั่วหลังคาทำเป็นบานเกล็ดไม้ หรือออกแบบเป็นลวดลายลักษณะต่าง ๆ ตลอดจนช่อง
ระบายอากาศใต้ชายคามีการตกแต่งด้วยลวดลายแต่มีความเรียบง่าย โดยมีตัวอย่างอาคารคือ กุฏิใหญ่
วัดเทพนิมิตร ตำบลหน้าเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา

1.2 เรือนท้อถิ่นนอกเขตเมือง หรือเรือนในชนบทของภาคตะวันออก จากการสำรวจ
และหลักฐานที่พบในชุมชนต่าง ๆ พบว่ารูปแบบของเรือนท้อถิ่นนอกเขตเมืองมีทั้งประเภทเรือนเดี่ยว
และเรือนหมู่โดยเรือนหมู่มักจะประกอบด้วยตัวเรือน 3 หลัง มีชานเชื่อมกลาง การวางตำแหน่งของ
ตัวเรือนจะตั้งอยู่ในลักษณะของตัวเรือนแต่ละหลัง ตั้งเรียงล้อมรอบชานอยู่ 3 ด้าน เว้นชานด้านหน้าไว้
สำหรับทำบันไดทางขึ้น ประกอบประตูรั้วชานและ/หรือซุ้มประตู ก่อให้เกิดความเป็นสัดส่วนเฉพาะ
ร่วมกันของเรือนหมู่ที่มีผู้อยู่อาศัยหลายคนหรือหลายครอบครัว เรือนพักอาศัยในท้อถิ่นนอกเขตเมือง
ถึงแม้จะได้รับอิทธิพลทางแนวคิดหรือรูปแบบการก่อสร้างเรือนไทยจากเขตเมืองหรือที่ต่าง ๆ แต่ช่างใน
ท้อถิ่นแต่ละแห่งก็ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบเรือนไทยใหม่ให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้อยู่อาศัยและ
งบประมาณ รูปแบบเรือนท้อถิ่นในชนบทภาคตะวันออกจะมีลักษณะการก่อสร้างที่เรียบง่าย ฝีมือไม่
ประณีต ไม่เน้นลวดลายในรายละเอียด ให้ความสำคัญกับประโยชน์ใช้สอยเป็นหลักใหญ่ วัสดุที่ใช้ใน
การก่อสร้างคือ ไม้เนื้อแข็ง ไม้ไผ่ สังกะสี ฯลฯ ในเขตอำเภอพนมสารคาม อำเภอแปลงยาว จังหวัด
ฉะเชิงเทรา เขตอำเภอศรีมโหสถ อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เขตอำเภอเมือง จังหวัดนครนายก
เรือนท้อถิ่นในชนบทเหล่านั้นมีรูปแบบของเรือนพื้นถิ่น มีทั้งเรือนที่ดำรงเอกลักษณ์ของเรือนแบบ
ลาวเดิมกับเรือนแบบลาวที่ได้ปรับเปลี่ยนผสมผสานไปกับถิ่นที่อยู่ใหม่ตามวัฒนธรรมแบบไทย

เรือนท้อถิ่นนอกเขตเมืองในภาคตะวันออกตอนล่าง เช่น อบต. ทางเกวียน จังหวัด
ระยอง อบต. เกวียนหัก อบต. ตะปอน จังหวัดจันทบุรี และ อบต. น้ำเขียว จังหวัดตราด เป็นต้น

จากการสำรวจพบว่าจะเป็น “เรือนพักอาศัยของชาวสวน” ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก มีรูปแบบของเรือน
 ท้องถื่นที่แน่นอนและหนาแน่นเป็นกลุ่มใหญ่ ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในส่วนที่ต่อเนื่องกับชายฝั่งทะเลตอนล่าง
 ตั้งแต่จังหวัดระยองลงไปจนถึงจังหวัดตราด “รูปแบบเรือนชาวสวน” มีรูปลักษณะและเอกลักษณ์เฉพาะ
 ของเรือนท้องถื่นที่เด่นชัดที่สุด ประการสำคัญมีความเป็นมาและสืบทอดต่อเนื่องกันยาวนาน เช่นเดียวกับ
 การประกอบอาชีพทำสวนผลไม้ของกลุ่มเรือนดังกล่าว ซึ่งเป็นอาชีพหลักที่ดำเนินมาช้านานหลายช่วง
 อายุคน ดังปรากฏหลักฐานจากเรือนท้องถื่นนอกเขตเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างจะมีอายุของเรือน
 โดยเฉลี่ยประมาณ 60-70 ปี¹ และเรือนเกือบทั้งหมดจะเป็นเรือนเดิมที่สืบทอดมาจากคนรุ่นก่อน โดยมี
 รูปแบบเรือนท้องถื่นที่ปรากฏลักษณะที่โดดเด่น คือ

ตัวเรือนจะเป็นเรือนฝากระดานใต้ถุนสูง หลังคาเป็นแบบทรงมนิลาและทรงปั้นหยา
 มุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนอย่างที่นิยมเรียกกันว่า “กระเบื้องว่าว” ตัวเรือน
 ส่วนใหญ่มีผังพื้นที่ใช้งานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส ด้านข้างทั้งสองของตัวเรือนแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเสาหรือ
 3 ห้อง การแบ่งพื้นที่ภายในตัวเรือนประกอบด้วย ห้องนอนและห้องโถง ส่วนด้านหน้าอีก 2 ส่วน
 เป็นพื้นที่เปิดโล่ง ส่วนหน้าสุดซึ่งเปิดโล่งนั้น ส่วนหนึ่งจะทำเป็นลูกกรงแบบลูกกรงระเบียบ ส่วนที่เป็น
 พื้นที่ “อเนกประสงค์” ส่วนด้านหลังของตัวเรือนท้องถื่นจะต่อชายคายื่นออกไปอีกประมาณ 1 ช่วงเสา
 โดยมีเสารองรับชายคาที่ต่อออกไป พื้นที่ส่วนนี้จะโล่งโดยตลอดและใช้เป็นที่จอดและเก็บเกี่ยว กล้วย
 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นกล้วยที่มีส่วนสูงมากกว่ากล้วยในท้องถื่นของประเทศไทย จึงไม่สามารถที่จะนำ
 เข้าไปจอดเก็บใต้ถุนเรือนได้เหมือนกล้วยของภาคอื่น พื้นที่ส่วนนี้จึงต้องทำให้มีขนาดใหญ่พอใช้เก็บ
 กล้วยได้อย่างน้อย 2 เล่ม เนื่องจากว่ากล้วยเป็นพืชน้ำหนักสูงสำหรับชาวบ้านในอดีต ได้อาศัยใช้สำหรับ
 การเดินทางและขนส่งผลผลิตจากสวนมาบ้านหรือส่งไปตลาด

อาคารสาธารณะ

อาคารสาธารณะสร้างขึ้นเพื่อประชาชนทั่วไป อาคารลักษณะดังกล่าวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะ
 ปรากฏหลักฐานระยะแรก : ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากได้เกิดกรณีพิพาท
 กับญวนและทำสงครามระหว่างกัน ทั้งทางบกและทางเรือ เมืองจันทบุรีเป็นเมืองชายทะเลทาง

¹ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. เรือนไทย. 2536.

ตะวันออกอยู่ใกล้กับญวน จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองใหม่ “ที่บ้านเนินวง” ตำบลบางกะจะ พร้อมกับสร้างกำแพง ป้อม คู ประตู 4 ทิศ ใน พ.ศ.2377 และในปีเดียวกันโปรดเกล้าฯ สร้างป้อมรักษาแม่น้ำบางปะกงที่เมืองฉะเชิงเทรา ป้อมปากแม่น้ำแหลมสิงห์ และบนเขาแหลมสิงห์เมืองจันทบุรีอีกด้วย พร้อมกับพระราชทานนามว่า “ป้อมไพร่พินาศ” และ “ป้อมพิฆาตปัจจามิตร” ระยะเวลา : รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่ภาคตะวันออกมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมมากช่วงหนึ่ง มีการแบ่งเขตการปกครองแบบมณฑลๆ ตามระบบเทศาภิบาล โดยเฉพาะมีปัญหาจากภัยของจักรวรรดินิยมที่เข้ามาคุกคามในเขตจังหวัดจันทบุรีและจังหวัดตราดของภาคตะวันออกตอนล่างสุด ระยะเวลาสาม : รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2475 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นระบอบประชาธิปไตย และผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้การสลายตัวของอิทธิพลตะวันตกรวมไปถึงการขยายการศึกษาไปสู่ภูมิภาค โดยมีอาคารสาธารณะในภาคตะวันออกปรากฏในช่วงระยะต่าง ๆ ที่สำคัญ คือ

1. อาคารทางยุทธการ สร้างขึ้นเพื่อการปกป้องพระราชอาณาจักรและรักษาไว้ซึ่งเอกราชและอธิปไตยของชาติ ความเกี่ยวข้องโดยตรงกับประชาชนในเชิง “สาธารณะ” จะไม่ชัดเจนมากนัก แต่เป็นอาคารที่สะท้อนภาพของเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ และมีคุณค่าต่อชุมชนและท้องถิ่นเชิงวัฒนธรรม และในฐานะเป็น “สมบัติร่วมทางสาธารณะ” ของทุกคนจะต้องช่วยกันดูแลรักษาสถาปัตยกรรมค่ายเนินวง ออบต. บางกะจะ และป้อมไพร่พินาศบนเขาแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี เป็นอนุสรณ์สถานปรากฏให้เห็นถึงความสำคัญของอาคารทางยุทธการในช่วงสมัยหนึ่งที่ภาคตะวันออกตอนล่างสุดได้รับภัยคุกคามจากต่างชาติ มีขนาดของค่ายกว้าง 14 เมตร ยาว 4 กิโลเมตร กำแพงเมืองกว้าง 4 เมตร ยาว 4 กิโลเมตร มีประตูเมือง 8 ประตู แต่ละประตูกว้าง 4 เมตร ยาว 3 เมตร ตั้งอยู่บนชัยภูมิที่เหมาะสมไว้เป็นฐานทัพต่อสู้กับข้าศึก บนกำแพงเมืองมีปืนใหญ่เรียงรายอยู่ตามช่องโอบเสมา อาคารยุทธการที่ค่ายเนินวงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองออกมาสร้าง พ.ศ.2377 จากการสำรวจพบว่าป้อมประตูค่ายที่ตั้งอยู่ตามทิศต่าง ๆ นั้นได้ชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา จะเหลือหลักฐานที่โดดเด่นเป็นป้อมประตูค่ายอยู่ทางด้านทิศตะวันตกด้านหน้าถนนไปอำเภอท่าใหม่ ตัวป้อมด้านหน้าหันไปทางชายทะเลท่าแฉลบ ถ้าขึ้นไปยืนบนป้อมจะสามารถมองเห็นได้ไกล เห็นถึงทะเลท่าแฉลบซึ่งเป็นชัยภูมิที่จะมองเห็นข้าศึกได้ในระยะไกล ตัวป้อมได้รับการบูรณะขึ้นใหม่ พ.ศ.2516 เป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก มีรูปแบบป้อมทรง 8 เหลี่ยม หลังคาทรงปรางค์ 8 เหลี่ยม ช่วงประตูด้านล่างกว้างประมาณ 4 เมตร

2. ศาลากลางจังหวัดฉะเชิงเทราหลังเก่า หรือศาลาัฐบาลมณฑลปราจีน ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา อาคารหลังนี้เป็นบันทึกของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่ และเป็น

สัญลักษณ์ของการต่อสู้เพื่อรักษาเอกราชของไทยในยุคจักรวรรดินิยมจนมีผู้ขนานนามว่า “อนุสาวรีย์แห่งเสรีภาพ” ของฉะเชิงเทรา¹ ศาลากลางจังหวัดฯ (หลังเก่า) สร้าง พ.ศ.2449 และมีบทบาทในการบริหารบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ และสุดท้ายในปี พ.ศ.2506 ได้เป็นที่ตั้งสำนักงานเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา และในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2527 ศาลากลางจังหวัดฉะเชิงเทราหลังเก่าที่อดีตเคยเป็นที่ทำการของศาลารัฐบาลมณฑลปราจีน ได้ถูกเพลิงไหม้เสียหายอย่างหนัก อาคารศาลากลางฯ (หลังเก่า) ที่เห็นปัจจุบันเป็นอาคารที่ได้รับการบูรณะขึ้นใหม่จากกรมศิลปากร โดยอาศัยโครงสร้างและต้นแบบเดิมรูปแบบสถาปัตยกรรมศาลากลางจังหวัดฉะเชิงเทรา (หลังเก่า) สร้างขึ้นตามแบบอย่างตะวันตกรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนแบบชั้นเดียวยกพื้นสูงประมาณ 1 เมตร อาคารศาลากลางฯ จะวางตัวอาคารไปตามแนวยาวประมาณ 100 เมตร ขนานไปกับแม่น้ำบางปะกงทางด้านหน้า และกว้างประมาณ 25 เมตร ด้านหน้าอาคารทำเป็นมุขยื่นออกไปและยกสูงเป็นชั่ม มีลักษณะเป็นทรงมงกุฎ ประตูเป็นรูปโค้งเหนือประตูเป็นหน้าบันรูปจั่ว และมีลายปูนปั้นเป็นรูปครุฑ ใต้ครุฑลงมาจะมีตัวอักษรบอก พ.ศ. ที่สร้าง และชื่อศาลากลางฯ และตรงพื้นที่ส่วนมุขมีระเบียงโค้งเชื่อมต่อไปยังระเบียงอาคารทั้งสองปีก ซึ่งแต่ละปีกทำเป็นมุขยื่นออกมาจากตัวอาคารในระดับต่ำกว่ามุขกลางด้านหน้า ส่วนของหลังคาทำเป็นทรงปั้นหยาไปด้วยกระเบื้องสีแดง บริเวณเหนือกรอบหน้าต่างแต่ละบานมีชายคาขนาดเล็กคลุมและส่วนเชิงชายข้างชายคาจะมีการแกะสลักลวดลายทั้งสองด้าน รวมถึงใต้เพดานระหว่างช่องเสาแต่ละต้น ด้านหน้าจะมีแผ่นไม้แกะสลักลวดลายตกแต่งเช่นเดียวกันเป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาคารศาลากลางจังหวัดในลักษณะทำนองเดียวกันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการสำรวจจะมีปรากฏที่ตำบลบางปลาสร้อย อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ปัจจุบันใช้เป็นที่ทำการศาลาเทศบาลเมืองชลบุรี ส่วนศาลากลางจังหวัดจันทบุรีหลังเดิม (ตรงข้ามศาลหลักเมือง)² ในอดีตเป็นศาลากลางมณฑลจันทบุรี มีรูปแบบสถาปัตยกรรมคล้ายคลึงกับศาลากลางฯ หลังเก่าของจังหวัดฉะเชิงเทราเช่นเดียวกัน แต่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2459 ปัจจุบันอาคารศาลากลางจังหวัดจันทบุรีหลังเดิมใช้เป็นอาคารเรียนของมหาวิทยาลัยบูรพา วิทยาเขตจันทบุรี

¹จังหวัดฉะเชิงเทรา. ฉะเชิงเทราเมืองแห่งอนาคต. 2539. หน้า 96.

²เรือนศาลากลางจังหวัดหลังแรก ปัจจุบันคือ สำนักงานป่าไม้จังหวัดจันทบุรี หลังเรือนจำจังหวัดฯ สร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. อาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ตำบลท่าแกม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี สร้างขึ้น พ.ศ.2452 โดยให้บริษัทโฮวาร์ เฮอร์สกิน เป็นผู้ออกแบบก่อสร้างเพื่อถวายเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระองค์ทรงสวรรคตก่อนในกลางปี พ.ศ.2453 ต่อมา พ.ศ.2482 พระนางเจ้าสุวัทนาพระวรราชเทวี ได้พระราชทานอาคารหลังนี้ให้แก่ทางราชการและกลายเป็นที่พักผู้ป่วยของโรงพยาบาลอภัยภูเบศรในปัจจุบัน พิจารณาจากรูปแบบสถาปัตยกรรมอาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเป็นอาคารแบบยุโรปสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา (renaissance) มี 2 ชั้น ตรงกลางอาคารมีโคมและมุขยื่นออกมา ตอนบนทำเป็นซุ้มทรงมงกุฎมีลวดลายปูนปั้นตกแต่งด้วยลายพันธุ์พฤกษาและลายอุษะ ประตูหน้าต่างชั้นบนจะมีลักษณะแบบโค้งกลม ชั้นล่างแบบโค้งมน หลังคาทรงปั้นหยาพุ่งด้วยกระเบื้องที่นำเข้าจากประเทศอิตาลี ความงามและความโดดเด่นของอาคารเจ้าพระยาอภัยภูเบศรประการหนึ่ง จะขึ้นอยู่กับลวดลายตกแต่งต่าง ๆ บนพื้น และองค์ประกอบของอาคารในส่วนต่าง ๆ เป็นลายตกแต่งที่เกิดขึ้นจากการแกะสลักฉลุและลายปูนปั้น ส่วนลักษณะแบบไทยจะปรากฏแฝงอยู่กับลวดลายตกแต่งเพียงเล็กน้อย ถ้าไม่สังเกตจะมองไม่เห็น เช่น ฐานอาคารจะทำคล้ายฐานบัวลูกฟัก ลายปูนปั้นรูปหัวช้างบนหัวเสา 2 ด้าน ตอนบนได้จั่วของซุ้ม เป็นต้น

4. จวนผู้ว่าราชการจังหวัดจันทบุรี ตำบลวัดใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี สร้าง พ.ศ.2453 โดยพระยาตรัง ภูมาภิบาล สมุหเทศาภิบาล รูปแบบสถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลจากตะวันตกตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะโครงสร้างเป็นอาคารแบบ 2 ชั้น สร้างด้วยไม้ ตอนหน้าอาคารมี 3 มุขแบบทรงจั่ว ขนาดเท่ากันวางเรียงเป็นแนวตั้งอยู่ในระดับเสมอกัน มีมุขกลางจะยื่นออกมามากและส่วนล่างมุขกลางจะโค้งเป็นพื้นที่โล่งเปิดไว้สำหรับวางตำแหน่งของบันได และทางขึ้นตัวอาคารชั้นล่าง หลังคาเป็นทรงปั้นหยาพุ่งด้วยกระเบื้อง มีชายคาเชื่อมต่อเป็นแนวยาวต่อเนื่องในระดับพื้นชั้นสอง ด้านหน้าต่อเนื่องระหว่างมุขทั้ง 3 ด้าน มีระเบียงทั้งชั้นบนและชั้นล่างเปิดต่อเนื่องระหว่างมุขทั้ง 3 ผนังอาคารแต่ละด้านมีหน้าต่างยาวลงไปจรดพื้นด้านละ 2 บาน เหนือขอบหน้าต่างมีแผ่นไม้ฉลุลายเป็นช่องระบายลม มีชายคาขนาดเล็กแนวเสมอรระดับความกว้างของหน้าต่างคลุมไว้ทุกบาน และมีเชิงชายสลักฉลุตกแต่งอีกชั้นหนึ่ง หน้าต่างตอนล่างจะทำเป็นลูกกรงไม้กันตก มีการสลักฉลุตกแต่งช่วยทำให้จวนผู้ว่าราชการจังหวัดจันทบุรีสวยงามเพิ่มขึ้น รูปแบบอาคารในช่วงระยะเวลาเดียวกับจวนผู้ว่าราชการจังหวัดจันทบุรีจะพบได้ในบริเวณใกล้เคียงกันคือ อาคารบ้านพักคลังจังหวัด อาคารบ้านพักที่ดินจังหวัด อาคารป่าไม้จังหวัด ฯลฯ มีรูปแบบอาคารสาธารณะต่าง ๆ กันไป

5. บ้านพักสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี บริเวณเชิงเขาสามมุข ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี พื้นที่บริเวณบ้าน 100 ไร่ มีอาคารเรือนไม้เก่าหลายห้อง มีอาคารหลังใหญ่เป็นประธาน

สร้างขึ้นในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีนโยบายการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ แบบชาตินิยมที่ว่า “ไทยทำ ไทยใช้ ไทยเจริญ” และเป็นช่วงที่อิทธิพลตะวันตกแบบยุโรปลดบทบาทลง แต่ขณะเดียวกันอิทธิพลจากประเทศสหรัฐอเมริกา ก็เข้ามาแทนที่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ในช่วงระยะนี้จอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ จัดให้มีการตั้งหน่วยงาน สถานที่ทำการของรัฐบาลในจังหวัดชลบุรีที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญ

รูปแบบอาคารบ้านพักสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีหลังใหญ่เป็น “แบบแนวคิดที่เน้นปัจจัยแวดล้อม” เฉพาะทางด้านสภาพภูมิอากาศตามภูมิประเทศที่ตั้ง โดยคำนึงถึงปัญหาจากแดด ลม ฝน และมีการศึกษาจริงจากสภาพแวดล้อมก่อนจะก่อสร้างอาคาร การวางตำแหน่งที่ตั้งอาคารจะคำนึงถึงทิศทางลม และแดด มีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่สำคัญคือ โครงสร้างหลักเป็นอาคารแบบ 2 ชั้น มีส่วนรองและส่วนประกอบเป็น 3 ชั้น ก่อสร้างด้วยอิฐถือปูน หลังคามีความลาดเอียงน้อยและเล่นระดับชายคาที่ทับซ้อนกันบริเวณปีกอาคารทั้ง 2 ด้าน จุดเด่นของอาคารบ้านพักสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี มองจากภายนอกจะอยู่ที่ผนังด้านหน้าของอาคารรูปสามเหลี่ยม มีหลังคาจั่วและการแบ่งชอยช่วงกระจกตามแนวยาว ตั้งแต่เพดานตรงลงไปด้านล่างเสมอระดับพื้นอาคาร บริเวณตัวอาคารปีกซ้ายออกแบบไว้เป็นที่จอดรถ และทำเป็นช่องผนังโค้ง ส่วนบริเวณคอนกรีตหน้าของอาคารจะหันลงสู่ทะเล และทำเป็นพื้นยกระดับสูง (terrace) มีบันไดทางขึ้นได้รับการออกแบบอย่างสวยงาม ส่วนของผิวผนังอาคารบางส่วนจะตกแต่งด้วยการใช้หินก่อเรียงฝังในผิวปูน อันเป็นเทคนิคการตกแต่งผิวอาคารที่นิยมกันในช่วงเวลานั้น

6. กลุ่มอาคารวิทยาลัยบางแสน มหาวิทยาลัยบูรพา ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เป็นนโยบายการกระจายการศึกษาสู่ภูมิภาคตะวันออกของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตามค่านิยมที่ว่า บัณฑิตที่จบจากมหาวิทยาลัยเท่านั้นที่ได้รับความเชื่อถือจากทางราชการและเอกชน¹ ในขั้นแรกขยายการศึกษาในระดับประถมศึกษา จัดตั้งโรงเรียนพิบูลบำเพ็ญ² ต่อมาจัดตั้งวิทยาลัยบางแสน และท้ายสุดจัดตั้งวิทยาลัยวิชาการศึกษา (บางแสน) ณ จังหวัดชลบุรี วิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมกลุ่มอาคารภายในมหาวิทยาลัยบูรพาจะก่อสร้างขึ้นในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน เช่น อาคารอำนวยการหลังเดิม อาคารประถมโรงเรียนสาธิตฯ เป็นต้น พบว่า “กลุ่มอาคารวิทยาลัยบางแสนเดิม” เป็นกลุ่มอาคารที่มีความโดดเด่น น่าสนใจกว่าอาคารในรุ่นเดียวกัน โดยเฉพาะมีการจัดวางองค์ประกอบของผังกลุ่มอาคารโดยรวมในตำแหน่งและการใช้สอยอย่างเหมาะสม เช่น อาคารหอพัก อาคารเรียน อาคารโรงอาหาร

¹พริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย. 2528. หน้า 344.

²ปัจจุบันเป็นโรงเรียนสาธิต “พิบูลบำเพ็ญ” มหาวิทยาลัยบูรพา ขึ้นอยู่กับคณะศึกษาศาสตร์

หรือกิจกรรม เป็นต้น โดยอาคารหอพักเป็นอาคารตามแนวยาว มีส่วนมุขอยู่บริเวณตอนท้ายอาคาร มีระเบียงทางเดินเชื่อมต่อระหว่างอาคารหลัก 3 หลังเข้าด้วยกัน กลุ่มอาคารหอพักเป็นอาคาร 2 ชั้น ก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงปั้นหยา ส่วนมุขด้านหลัง หลังคาจะเป็นทรงจั่วมีชายคาที่ยื่นยาวเพื่อบังแดดและฝน และความสอดคล้องกับสภาพภูมิอากาศ

เรือนทางอาชีพ

ภาคตะวันออกเฉียงมีลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยพื้นที่ ดังนี้ คือ 1. ทิวเขา 2. ที่ราบลุ่มน้ำ 3. ที่ราบลอนลาด และ 4. ที่ราบชายฝั่งทะเล ความแตกต่างของภูมิประเทศในภาคตะวันออกเฉียงเป็นปัจจัยให้ท้องถิ่นในพื้นที่หลัก 4 แห่ง มีการประกอบอาชีพต่าง ๆ กัน เช่น ทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำประมง ทำนาเกลือ ทำการค้า เป็นต้น เรือนที่เกี่ยวข้องกับอาชีพมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตและประโยชน์ใช้สอยหลักที่ต้องปลูกสร้างให้เหมาะสมและสัมพันธ์สอดคล้องไปกับภูมิประเทศ และอาชีพของแต่ละชุมชน เช่น ที่ “บ้านท่าเรือ” บ้านหัวลำโรง อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ติดต่อกับหมู่บ้านภายนอก ด้วยคลองท่าหลวงที่มาจากอำเภอบางคล้า มีเรือสินค้าขนาดเล็กและใหญ่เข้ามาค้าขายตามลำคลอง หมู่บ้าน ที่หัวลำโรง จะเป็นที่จอดเรือสินค้าจากที่ต่าง ๆ ยังคงมีหลักฐานเรือนปรากฏอยู่ ปัจจุบันลำคลองดังกล่าวคืนเงินไปหมดเหลือเพียงสภาพความทรงจำ ลักษณะรูปแบบเรือนทางอาชีพในภาคตะวันออกเฉียงมีหลักฐานปรากฏทั้งเขตตอนบนและตอนล่างของภาค มีพื้นดิน ทิวเขา และทะเล เป็นตัวแปรหลัก ซึ่งลักษณะเฉพาะของพื้นดินและภูมิประเทศที่แตกต่างกันของภาคตะวันออกเฉียงตามเหตุผลข้างต้น เป็นส่วนสำคัญของการเกิด “รูปแบบเรือนทางชีพ” วิเคราะห์และจำแนกรูปแบบได้ ดังนี้คือ

1. เรือนชาวประมง ภาคตะวันออกเฉียงที่บริเวณพื้นที่ส่วนหนึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับชายฝั่งทะเลเป็นแนวยาวต่อเนื่องกันไปโดยตลอด โดยเฉพาะส่วนที่เรียกว่า “ฝั่งตะวันออกเฉียงของอ่าวไทย” หรือ ส่วนที่เป็นกันอ่าวไทยเริ่มต้นแนวฝั่งตั้งแต่จังหวัดสมุทรปราการ จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง จังหวัดจันทบุรี และไปสิ้นสุดที่จังหวัดตราด จากสภาพที่ตั้งของจังหวัดมีพื้นที่ส่วนหนึ่งติดกับชายฝั่งทะเล มีผลต่อการประกอบอาชีพของชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณดังกล่าว ส่วนหนึ่งเป็นการประกอบอาชีพประมง จับสัตว์น้ำ ทั้งบริเวณชายฝั่งใกล้ ๆ เรียกว่า “ประมงชายฝั่ง” และจับสัตว์น้ำห่างไกลออกไปในทะเลลึก เรียกว่า “ประมงน้ำลึก” โดยมีเรือเป็นพาหนะสำคัญ และมีค่าที่สุดของชาวประมงผู้ประกอบอาชีพในการออกทะเลจับสัตว์น้ำมาเลี้ยงชีพ

การออกทะเลเพื่อจับสัตว์น้ำ การขนส่ง อุปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ในการออกทะเลมีจำนวนมาก ตลอดจนหลังจากจับสัตว์น้ำได้แล้ว การขนส่งลำเลียงปลาและสัตว์น้ำที่จับมาได้ขึ้นจากเรือมีความยากลำบากมาก ขณะเดียวกันเรือที่ออกไปจับสัตว์น้ำในทะเลน้ำลึก เรือจะมีขนาดใหญ่เพื่อ “กินระหว่างน้ำลึก” จะมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับขนาดของเรือเป็นสำคัญ ดังนั้นเรือเหล่านั้นจำเป็นต้องลอยลำอยู่ห่างจากฝั่งออกไปในระดับน้ำที่มีความลึกแตกต่างกัน ปัญหาที่ตามมาคือ การขนถ่ายสัตว์น้ำที่จับมาได้ การขนถ่ายอุปกรณ์และเครื่องมือไม่สามารถจะกระทำได้โดยสะดวก จึงมีความจำเป็นต้องมีสถานที่ขนถ่ายและเก็บรักษาสัตว์น้ำที่จับมาได้โดยสะดวก นำขึ้นลงจากเรือโดยตรง วิธีการที่เหมาะสมคือ การสร้างทางลำเลียงหรือสะพานเชื่อมต่อจากชายฝั่งยื่นออกไปในทะเลเพื่อเรือจะสามารถจอดเทียบได้โดยสะดวก ดังนั้น “ชาวประมง” จึงเลือกทำเลในการตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่ติดต่อกับชายฝั่งทะเลส่วนใหญ่ หรือตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำ หรือคลองที่ต่อเนื่องกับทะเล เช่น ชุมชนชาวประมง อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา อำเภอเมือง อำเภอศรีราชา อำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรี เป็นต้น

รูปแบบเรือนชาวประมงในเขตภาคตะวันออกตอนล่างจะตั้งกระจายตัวอยู่จากภายนอกคือทะเลเข้ามาสู่ส่วนภายในคือ ชายฝั่ง พบเห็นได้ทั่วไปบางกลุ่มตั้งอยู่บริเวณปากแม่น้ำลำคลอง เช่น บริเวณคลองขุด อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี ปากน้ำประแสร์ อำเภอเมือง จังหวัดระยอง เป็นต้น และกระจายตัวเข้ามาสู่ภายในสองฝั่งแม่น้ำ ประการสำคัญคือ การตั้งเรือนอยู่ภายในเข้ามาสามารถใช้เป็นที่หลบและกำบังคลื่นลมได้ดี ในบางท้องถิ่นจากการสำรวจจะพบเรือนชาวประมงตั้งแทรกอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมของป่าแสม ป่าโกงกาง และป่าจาก หรือเรียกป่าชนิดนี้ว่า “ป่าชายเลน” เช่น เรือนชาวประมงที่บ้านเสม็ดงาม อปต. หนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี รูปแบบเรือนชาวประมงมีลักษณะเรือนเป็นไปทำนองเดียวกันเกือบทุกท้องถิ่น แต่ที่นิยมสร้างกันมากจะเป็น “เรือนเครื่องผูก” โดยใช้วัสดุก่อสร้างไม่คงทน เช่น ไม้ไผ่ ใบจาก หวาย เป็นต้น ส่วนที่เป็นโครงสร้างของเรือน ได้แก่ เสา คาน และรอด จะนิยมใช้ไม้จริงมีความแข็งแรงทนทาน ส่วนพื้นเป็นไม้กระดานหรือฟาก นำมาปูเรียงต่อกันเป็นส่วนของพื้นเรือน ฝาเรือนจะทำเป็นฝาฟาก ฝาขัดแตะ หรือฝาสานอย่างที่เรียกกันว่า “ฝาลำแพน” สำหรับโครงสร้างหลังคาเป็นไม้ผสมกับไม้ไผ่ และเป็นไม้ทั้งหมด มุงทับด้วยจากและมักจะมีไม้รวก¹ เรียงมัดทับอยู่อีกชั้นหนึ่ง เพื่อกันไม่ให้หลังคาจากปลิวและแนบแน่นอยู่กับโครงสร้างของส่วนหลังคา

¹การนำไม้ไผ่มาผ่าซีกและซ้อออกให้หมดไม่ให้เป็นปล้อง จากนั้นก็นำมาทาบข้อให้แตกจนแผ่เรียบเป็นแผ่น

“เรือนเฝ้ากระชัง หรือชนา” เป็นรูปแบบเรือนชาวประมงภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ปรากฏการก่อสร้างเมื่อประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา มีลักษณะเป็นเรือนเครื่องผูกขนาดเล็ก มีพื้นที่อยู่อาศัยได้เพียง 1-2 คน ตั้งอยู่กลางทะเลห่างจากฝั่งออกไปไม่มาก และต้องเป็นบริเวณที่มีระดับน้ำทะเลขึ้นสูงโดยตลอด เนื่องจากเป็นส่วนที่ใช้สำหรับทำกระชังเลี้ยงปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ เช่น ปลากระพง ปลากระมังหรือปลาเก๋า ปูม้า เป็นต้น มีการปักไม้ไผ่ล้อมเป็นหลักอยู่โดยรอบ มีตาข่ายกันมิดชิดกันไม่ให้ปลาและสัตว์น้ำเล็ดลอดออกไป ประการสำคัญชาวประมงต้องลงทุนในการนี้สูง และใช้เวลาเพื่อรอให้ปลาดังกล่าวมีขนาดโตพอที่จะจับและนำออกจำหน่ายและบริโภคได้ จึงมีความจำเป็นจะต้องปลูกสร้างเรือนเฝ้ากระชังหรือชนาไว้ใช้เป็นที่พักอาศัยสำหรับผู้ดูแลกระชัง เพื่อป้องกันความชำรุดเสียหายของกระชัง ตลอดจนป้องกันผู้ที่จะมาลักลอบจับสัตว์น้ำที่เลี้ยงขังไว้ เรือนเฝ้ากระชังมักจะปลูกสร้างขึ้นไว้ในบริเวณซึ่งเป็นแนวรอบ ๆ กระชัง โดยมีระดับความสูงพอที่จะมองเห็นความเคลื่อนไหวต่าง ๆ บริเวณกระชังและพื้นที่รอบ ๆ ได้อย่างชัดเจน² เรือนเฝ้ากระชังเป็นรูปแบบเรือนพื้นถิ่นลักษณะหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับการประกอบอาชีพประมงที่พบเห็นได้ที่ด้านหลังเขาสามมูข คำบลแสนสุข อำเภอเมืองจังหวัดชลบุรี

2. เรือนชาวนาเกลือ เรือนที่พบอยู่แถวหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะในบริเวณที่อยู่ลึกเข้ามาในคันอ่าวไทยและมีสภาพของชายฝั่งทะเล มีส่วนของพื้นเป็นโคลนอยู่มาก จากการสำรวจจะพบในพื้นที่อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา คลองตำหรุ ตำบลบางปลาสร้อย อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี และ อบต. รำพัน อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี พื้นที่ทำนาเกลือใน 3 จังหวัด ตั้งอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลเข้ามาไม่มาก อยู่ในระยะที่สามารถชักน้ำทะเลเข้ามาขังให้งวดจนตกผลึกเป็นเม็ดเกลือ และพื้นที่ใช้กักน้ำทะเลได้ก็จะต้องเป็นดินเหนียว อัดตัวแน่นจนน้ำไม่อาจซึมลงไปใต้ดิน ปัจจุบันกลุ่มคนที่ประกอบอาชีพทำนาเกลือค่อย ๆ ลดจำนวนลง เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและอุตสาหกรรมเข้ามาแทนที่ รวมถึงการขยายตัวของชุมชนเมืองและแผนพัฒนาชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความต้องการใช้พื้นที่เพื่อนำมาตั้งโรงงานอุตสาหกรรม และโครงการบ้านจัดสรรเพื่อรองรับอัตราการขยายตัวและเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างต่อเนื่อง มีผลให้ที่ดินในหลายพื้นที่ถูกกว้านซื้อและพัฒนา

¹ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. เรือนไทย. 2536. หน้า 178.

² แหล่งเดิม. หน้า 179.

พื้นที่ไปในทางธุรกิจรูปแบบใหม่ สร้างผลกระทบต่อพื้นที่ข้างเคียงในความเจริญแบบใหม่ที่ตามมาคือ “มลพิษ” ทำให้ชาวนาเกลือต้องเลิกกิจการลง หรือพื้นที่บางส่วนได้ถูกปรับสภาพและเปลี่ยนเป็นการทำนาทุ่งมาทดแทน เรือนชาวนาเกลือในภาคตะวันออก มีรูปแบบของเรือนแตกต่างไปจากเรือนพักอาศัยทั่ว ๆ ไป มีกลุ่มเรือนที่สำคัญ 3 ส่วน คือ เรือนพักอาศัย โรงเก็บเกลือ และกังหันลมสำหรับชักน้ำทะเลเข้าสู่นาเกลือ เรือนพักอาศัยและโรงเก็บเกลือมีรูปแบบเฉพาะแตกต่างไปจากโรงเรือนแบบอื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และทำเลในการปลูกสร้างที่พักอาศัยโดยมีรูปแบบของเรือนชาวนาเกลือ ดังนี้คือ

2.1 เรือนพักอาศัย ลักษณะของเรือนจะปลูกสร้างค่อมอยู่บนคันดินแนวกันน้ำเค็ม ตัวเรือนยกระดับพื้นเรือนสูงกว่าระดับดิน ได้ถุนเรือนใช้สำหรับเก็บเครื่องมือและอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ทำนาเกลือ ภายในเรือนที่พักอาศัยจะแบ่งพื้นที่เป็น 2 ส่วนคือ ส่วนนอน และส่วนพักอาศัย เป็นพื้นที่ที่ตีเหล็กมพื้นไม้ตามความยาวของตัวเรือน ส่วนหลังถัดเข้าไปเป็นครัวอยู่ด้านข้างของส่วนนอน และพื้นที่ส่วนหน้าจะเปิดโล่งทำเป็นยกพื้นลดระดับต่ำลงมาจากพื้นของส่วนนอน สำหรับส่วนนี้จะเป็นส่วนที่เปิดโล่ง วัสดุที่ใช้ในการปลูกสร้างส่วนใหญ่จะเป็นวัสดุทั่วไปที่ได้จากธรรมชาติแทบทั้งสิ้น เช่น หลังคามุงจาก หญ้าคาหรือทางมะพร้าว ฝาเรือนพักอาศัยมักจะใช้จากหรือทางมะพร้าว ที่พิเศษจะทำเป็นฝาด้วยไม้ไผ่ขัดแตะ

2.2 โรงเก็บเกลือ¹ นิยมปลูกสร้างบนที่ดอนมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาทรงจั่วภายในโล่ง มีฝารอบ 4 ด้านทำประตูทางด้านสกัดหัวและท้ายด้านละ 1 ประตู วัสดุที่ใช้ในการปลูกสร้างส่วนใหญ่จะเป็นวัสดุที่หาได้ทั่ว ๆ ไปเช่นเดียวกับเรือนที่พักอาศัย จะต่างกันไปยังคือส่วนฝา นิยมใช้ฝาแบบขัดแตะ ซึ่งแข็งแรงและทนทานกว่าฝาที่ทำด้วยจากหรือทางมะพร้าว แต่ถ้าไม่ใช้ฝาแบบขัดแตะก็ต้องทำโครงไม้กระหนาบอยู่ด้านนอกเพื่อช่วยให้เกิดความแข็งแรงเพิ่มขึ้น เรือนชาวนาเกลือปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงการใช้วัสดุที่นำมาปลูกสร้างเรือนพักอาศัย และโรงเก็บเกลือ เช่น หลังคาอาจเปลี่ยนเครื่องบนมุงด้วยเบื้อง สังกะสี ฝาบางส่วนทำเป็นฝากระดานเพื่อให้เกิดความคงทนมากกว่าเดิม

¹บางท้องถิ่น เรียกว่า “ฉางเกลือ”

3. เรือนแพ เป็นเรือนที่พบมากในลำน้ำบางปะกงเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญสายหนึ่งของภาคตะวันออก แม่น้ำสายนี้ในอดีตเคยเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญ ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางติดต่อกันระหว่างท้องถื่น หรือระหว่างเมืองกับท้องถื่นที่ห่างไกลออกไป ปัจจุบันการใช้แม่น้ำบางปะกงเป็นเส้นทางคมนาคมจะเปลี่ยนเป็นพาหนะแบบใหม่ ๆ เนื่องมาจากการคมนาคมทางบกได้พัฒนาและขยายเส้นทางเข้าไปในท้องถื่นมากขึ้น สร้างความสะดวกสบายต่อผู้อยู่อาศัยริมน้ำให้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตเดิม ๆ เรือนแพภาคตะวันออกจะพบอยู่ห่างจากตัวจังหวัดฉะเชิงเทราออกไปเพียงเล็กน้อย เช่น ที่วัดแหลมใต้ ตำบลหน้าเมือง มีเรือนแพลอยตัวอยู่แต่เหลือจำนวนไม่มากเพียง 2-3 หลัง เรือนแพในภาคตะวันออกมีทั้งเรือนแพสำหรับพักอาศัยและเรือนแพค้าขาย หรือบางเรือนแพจะใช้ประโยชน์แบบอเนกประสงค์ ลักษณะทั่วไปของเรือนแพจะมีรูปแบบเรือนทรงไทย โดยเฉพาะส่วนที่มองเห็นได้เด่นชัดคือ ส่วนหลังคาซึ่งประกอบด้วย “ปั้นลม” เป็นยอดแหลมขึ้นไป และ “เหงาปั้นลม” ประกอบที่ชายคา เรือนแพจะมีขนาดและสัดส่วนของเรือนที่เล็กกว่าเรือนทั่วไป มีส่วนประกอบที่สำคัญคือ ตัวเรือนเป็นเรือนแบบฝากระดาน ด้านหน้าของเรือนแพเปิดโล่งตลอด เพื่อใช้เป็นพื้นที่เก็บสินค้าและบริการแก่ลูกค้า เรือนแพลักษณะนี้ด้านหน้าของฝาจะทำเป็นแบบบานพับที่พับเก็บได้ หรือทำเป็นฝาแบบฝาน้ำดัง ส่วนพื้นของเรือนแพรองรับด้วยลูกบวบ ทำด้วยไม้ไผ่ทั้งลำนำมามัดรวมกันเป็นผืนแพขนาดใหญ่รองรับและหนุนตัวเรือนแพให้ลอยตัวอยู่ได้ ตัวเรือนแพต้องมีหัวและโซ่คล้องยึดอยู่กับหลักแพล้าไม้ไผ่ หรือต้นตาลที่ปักไว้เพื่อช่วยเรือนแพไม่ให้ลอยไปตามกระแสน้ำ เรือนแพที่ลอยติดอยู่กับตลิ่งจะทำสะพานไม้ทอดเพื่อสัญจรไปมาระหว่างแพกับฝั่ง¹ ขนาดของเรือนแพหากจะมีการขยายพื้นที่ให้เพิ่มมากขึ้น จะสร้างเป็น 2 หลังแฝด ส่วนหลังคาก็จะทำเป็นหลังคาแฝดเช่นเดียวกัน จากการสำรวจพบว่าเรือนแพที่พบในภาคตะวันออกกำลังจะสูญไปจากลำน้ำบางปะกง พร้อมกับภาพการดำเนินชีวิตบนเรือนแพของไทยให้หายไปจากความทรงจำ

4. เรือนค้าริมทาง เรือนค้าริมทางลักษณะของตัวเรือนจะตั้งอยู่ริมทางหรือถนนที่มีผู้สัญจรไปมามาก ๆ โดยเฉพาะบริเวณตลาดและย่านการค้าขายที่ตั้งอยู่ในเขตชุมชน ถ้าพิจารณาจากเรือนประเภทนี้จะพบว่าจะมีพื้นที่ของการใช้สอย 2 ลักษณะควบคู่กันไป คือ ใช้ตัวเรือนส่วนหนึ่งเพื่อการค้าขาย และอีกส่วนหนึ่งเพื่อการพักอาศัย โดยเฉพาะส่วนพื้นที่เพื่อการค้าขายจะได้รับการดัดแปลงพื้นที่บางส่วนของตัวเรือนให้มีสภาพเหมาะสมสำหรับตั้งวางสิ่งของจำหน่ายด้วย ในภาคตะวันออกจากการสำรวจจะพบ

¹ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. เรือนไทย. 2536.

เรือนค้าริมทางที่ตั้งอยู่ในชุมชนสำคัญติดกับเส้นทางสัญจรขนาดใหญ่ และเป็นชุมชนที่มีวิถีชีวิตสืบเนื่องยาวนาน เช่น เรือนค้าริมทางที่ริมถนนมรุพงษ์ ฝั่งตรงข้ามป้อมและกำแพงเมืองเก่า ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา และเรือนค้าริมทางในบริเวณตลาด อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น เรือนค้าริมทางบริเวณริมถนนมรุพงษ์ตั้งอยู่ในเขตชุมชนเก่า รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะรูปแบบอาคารเป็นแบบอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตกที่พบเห็นได้ทั่วไปในตัวเมืองฉะเชิงเทรา เป็นอาคารแบบก่ออิฐถือปูน แต่อาคารร้านค้าริมถนนมรุพงษ์จะมีลักษณะต่างออกไปตรงมีชั้นเดียว ตรงบริเวณตอนหน้าจะใช้เป็นพื้นที่สำหรับค้าขาย มีประตูกันหน้าร้านเพื่อความปลอดภัย ทำเป็นประตูแบบบานพับย่น ส่วนเรือนค้าริมทางในบริเวณตลาดอำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรี จะมีลักษณะแบบพื้นถิ่นในชุมชนนอกเขตเมืองใหญ่ รูปแบบเป็นเรือนแบบพื้นถิ่นที่มีการปรับเปลี่ยนเป็นเรือน 2 ชั้น ใช้ไม้จริงเป็นวัสดุหลัก พื้นชั้นล่างมีการลดระดับลงเกือบเสมอรระดับพื้นดิน เพื่อสะดวกในการประกอบอาชีพค้าขาย ตอนหน้าจะเปิดโล่งมีประตูแบบบานพับย่นหรือฝากระดานที่ใช้เลื่อนปิดเปิดที่ละแผ่นตลอดแนวความยาวด้านหน้า ตรงบริเวณส่วนช่องลมและระเบียงชั้นบนจะมีการแกะสลักลวดลายอย่างสวยงาม